

## MACZÁK IBOLYA

### A KANONIKUS PLÁGIUM

(Szövegalkotás barokk prédikációinkban)

Az intertextualitás szó szerint szövegköziséget, szövegközöttiséget jelent.<sup>1</sup> Jóllehet e fogalom az irodalomtudományban az 1960-as évek második felében terjedt el, kétségtelenül megállapítható, hogy „mindig is az irodalom speciális jellemzője volt, amely koronként, kultúránként (...) történetileg változó funkciót vehet fel.”<sup>2</sup> Ezért az intertextualitás vonatkozhat a posztmodern előtti szövegekre, s értelmezhető a szövegek létmódjaként is. Ebből adódóan „utal azok kapcsolódásának mikéntjével a hagyományhoz való viszonyukra is.”<sup>3</sup> Dolgozatomban az intertextualitás szempontjából értelmezem a tizenharmadik századi magyar nyelvű katolikus prédikációk egy jellegzetes szövegalkotási módját, a szakirodalom által már elemzett<sup>4</sup> imitációval rokon<sup>5</sup> kompilációt. Ezen belül Kelemen Didák minorita hitszónok *Búzafejek* című prédikációskötetét – mint a kompiláció jellegzetes példáját – vizsgálom részletesen, s ezáltal az intertextualitást is a 18. századi nyomtatott, katolikus prédikációgyűjtemények szöveghagyományhoz való viszonyában értelmezem.

Gérard Genette az intertextualitást – Julia Kristeva írása nyomán – két vagy több szöveg együttes jelenlétéből fakadó kapcsolatként, azaz egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléteként határozta meg.<sup>6</sup> Fajtaiként az idézetet, a plágiumot és a célzást különböztette meg. Az elsőként említett fogalom, az idézet, az átvételre utalva – ha pontos szöveghellyel nem is – legalább idézőjellel rendelkezik. A plágium Genette megfogalmazásában egy nem bevallott, de még szó szerinti kölcsönzés, amelynek fontos jellemzője, hogy kevésbé kanonikus, mint az idézet. A célzás pedig olyan közlést jelent, „amelynek megértése feltételezi azon kapcsolat ismeretét, amely közte és egy másik közlés között áll fenn, melyre szükségképpen egy-egy – másként nem elfogadható – hangsúly utal (...)”<sup>7</sup>

<sup>1</sup> BÁRDOS László, SZABÓ B. István, VASY Géza, *Irodalmi fogalmak kishőztára*, Bp., Korona, 1999, 218.

<sup>2</sup> Uo.

<sup>3</sup> Uo.

<sup>4</sup> BÁN Imre, *Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája* = B. I., *Költők. eszmék, korszakok*, vál., szerk. BITSKEY István, Debrecen, 1997 (Csokonai Könyvtár, 11), 23–44; UÖ., *Néhány gondolat az imitatio elméletéről* = uo., 45–64; TUSKÉS Gábor, *Imitáció és adaptáció a későhumanista emblematisztikus költészetben: Zsámboky és Whitney = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998, 97–124.

<sup>5</sup> Laurent JENNY, *A forma stratégiája*, Helikon, 1996, 23–24.

<sup>6</sup> Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, Helikon, 1996, 82–83.

<sup>7</sup> Uo., 83.

A *kompiláció* jelentését Pápai Páriz Ferenc szótára *lopogatás, fosztás, latorkodás*, Szenci Molnár Albert *Dictionariuma lopogatás* szavakkal adta meg.<sup>8</sup> Ugyanakkor mindkét műben olvasható a szó igei alakjánál (*kompilál*) a kevésbé pejoratív értelmű *egybe gyűjtöm, egybe gyűjtöm* kifejezés.<sup>9</sup> A *kompiláció*t mai értelemben – a régi irodalom kutatásának terminológiájában – *összeszerkesztésként*, a szövegszerkesztési technika, az egy vagy több szövegből létrehozott újabb szöveget alakító folyamat, illetve az ily módon létrejött új szöveg megnevezésére használjuk.<sup>10</sup> Az ilyen technikával írt művek esetében Hargittay Emil szavai szerint „a szerzői novum nem a saját fogalmazású »új gondolatok« közlésében keresendő, hanem a szöveg kialakításának, megfogalmazásának módjában, a szöveg átstrukturálásának, a *kompiláció* technikájának érvényesülésében.”<sup>11</sup>

A *kompiláció* fenti jellemzőiből következik, hogy e fogalom mindenképpen az intertextualitás egyik fajtájának tekinthető. Genette intertextualitás-kategóriái közül elsősorban az idézet és a plágium állnak közel hozzá, mivel mindkettő a szó szerinti átvételt feltételezi. A plágium és a *kompiláció* közötti kapcsolat a kifejezések etimológiájában is érzékelhető: a plágium eredetileg rablást jelentett,<sup>12</sup> ami a *kompiláció* 'lopás' jelentésével igen szoros rokonságban áll. Azonban tény, hogy az előbbinek – Genette terminológiáján túl – pejoratív jelentése is máig megmaradt.<sup>13</sup> A forrás megjelölésének hiánya ugyancsak a plágiumot rokonítja a *kompiláció*val. Kérdés azonban, hogy minden tekintetben jelöltenek-e a *kompilált* művek forrásai.

A 16–18. századi katolikus, nyomtatott *prédikációgyűjteményekben*<sup>14</sup> igen sok esetben találunk konkrét utalást más szöveg felhasználására. Így például Illyés András erdélyi püspök 1690-ben így fogalmazott: „Mind ezekről (ti. a szentekről) külön-külön hármast és igen hasznos, és mindenkinek tudni szükséges *Prédikációkat* irtam: Deákul, és Magyarul, a Szent Írásból és Szent Atyák, és Doctorok bölcs mondásiból: sok tudos, és nevezetes Olasz Doctorok írásiból: és ama nagy Pázmány Péter Kárdinál: és ő hozzá hasonló Káldi Geörgy Pap Jesuita, Magyar Anyaszentegyháznak Fő Doctori írásiból, sok szép üdvösséges tanuságokat kiszedegetvén.”<sup>15</sup> Alexovits Vazul forrásainak számát jegyezte meg: „nyoltz mostan legjelesb concionatorokkal éltem.”<sup>16</sup> Ugyancsak ő idézte – a forrás pontos megjelölésével – Pázmány Péter szavait: „magam gondolatit és újomból szopott dolgokat nem irok; Isten könyvéből, az Anyaszentegyház doktorinak írásiból vettem

<sup>8</sup> HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely, 2), 251.

<sup>9</sup> Uo. A két jelentéskör történetéről lásd KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 194–195.

<sup>10</sup> HARGITTAY, i. h.

<sup>11</sup> Uo.

<sup>12</sup> BÁRDOS-SZABÓ B.–VASY, i. m., 340.

<sup>13</sup> Uo.

<sup>14</sup> MIHALOVITS Ede, *A katolikus prédikáció története Magyarországon*, I–II, Bp., 1900, 1901; KUDORA János, *A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezer éves története*, Bp., 1902.

<sup>15</sup> ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige, az-az predikatio könyv*, Nagyszombat–Bécs, 1691–1692 (*Elöljáró beszéd*).

<sup>16</sup> ALEXOVITS Vazul, *Ünnepnapi prédikációk*, Pest, 1789 (*A keresztény olvasóhoz címzett előszó*ból).

tanításimat (...). Valaki írásában valami jót találok, enyím.”<sup>17</sup> A fenti hitszónokok semmi esetre sem tekinthetők – még Genette szóhasználatában sem – plagizátornak: hiszen – jóllehet kevésbé egyértelműen – több-kevesebb pontossággal ugyan, de mindenképpen jelezték az átvételeket.

Nehezebb igazolni a kompilációt azokban a művekben, amelyek nem említenek legalább megközelítően pontos adatokat. Több prédikációskötet előszavában átvételre utaló mondatokat találunk. Telegdi Miklós így írt erről: „Nem is követtem semmibe az én tulajdon fejemnek gondolatit, sem azoknak vélekedéseket, kik többet tulajdonétnak magoknak, hogy nem mint az megrögzött igaz értelemnek, hanem erőlködtem az Istent esmerni és egyebekkel esmertetni.”<sup>18</sup> Padányi Bíró Márton is hasonlóképpen fogalmazott: „(...) az igaz Hit-vallás-tételének asztala alatt, mind Urunktól az életnek, és értelemnek kenyerét, 's mind pedig az ő Tanítványitól az élet, és értelem kenyerének mor'zalékit, de még az Apostoli búza-kalászkodnak búza-szemeit-is (és valamennyi egésségcs jó izü falatot itt találsz) kéregettem, szedegettem; mert valamint a' Kristus barátságos társaságában lévő hiv Pajtások a' Sz. Tanítványok, más tarlóján, szántó földén, és más vete-ménnyébül szedték a' kalászkodat: A' Kristus-is mástól vett kenyereknek mor'zalékit szaporította-meg: Ugy én-is ezen Apostoli hagyományoknak, és Evangyélimi tudományoknak kalászszeit, fúrtyeit, és minden mor'zalékit, avagy *conceptusit*, mind másoknak értelmébül, és tanításibül vettem, nincsen-is más egyéb tulajdonom benne, hanem az egy farság.”<sup>19</sup>

Az ezekhez hasonló mondatokat tartalmazó előszavakkal rendelkező prédikációskötetek filológiai vizsgálata e szempontból többnyire még további kutatási feladatot jelent, hiszen csak abban az esetben vizsgálhatók az intertextualitás szempontjából, ha bizonyíthatóan tartalmazznak átvételeket. Ám a dolgozat második részében elemzett prédikáció példája azt bizonyítja, hogy a „vendégszöveg” jelenléte könnyen elképzelhető ezekben az esetekben is.

Lukácsy Sándor toposzként tartotta számon az efféle előszóbeli formulákat. „Látszólag a kötelező szerénykedés elve működött, valójában az ugyancsak kötelező óvatosság és hagyományörzés: a papi szónok nem térhetett el a jóváhagyott tanoktól, ragaszkodnia kellett a bevált hitmagyarázathoz”<sup>20</sup> – írta.

Tarnai Andor az alázatossági formulát Cicero *De oratore* című munkájával hozta kapcsolatba.<sup>21</sup> A jelzett műben ugyanis a beszéd bevezetésének (exordium, proemium) három locusa van, ezek egyike a hallgatóság jóindulatának megnyerése (benevolum), ennek pedig négy további locusa (modusa) közül az egyik a szónok személyén át történik. A to-

<sup>17</sup> Uo.

<sup>18</sup> TELEGDI Miklós, *Az Evangéliomoknak ... magyarázattyanac Első Resze*, Bécs, 1577 (Az keresztyén olvasóknak címzett előszóból).

<sup>19</sup> PADÁNYI BÍRÓ Márton, *Micae et spicae evangelico apostolicae: Avagy evangyélimi kenyér morzsálok és apostoli buzakalászkod*, Győr, 1756 (A kegyes olvasónak címzett előszóból).

<sup>20</sup> LUKÁCSY Sándor, „Trombita, kürt, tanító vagyok”; *Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról*, ItK, 1995, 281.

<sup>21</sup> TARNAI Andor, *A toposz-kutatás kérdéseihez*, Literatura, 1975, 69.

vábbi elosztás szerint egyebek között oly módon, hogy a szónoknak szerénynek és készületlennek kell mutatkoznia. Tarnai azt is megjegyezte, hogy az alázatossági formula többé-kevésbé az irodalom alatti rétegben is megjelenik, például a *csékélységem* és a *szerény tehetségem* kifejezésekben. A szónoki alázat megfogalmazásának lehetősége már az ókorban felmerült, illetve – némi változtatással – a mai napig használjuk. Ebből adódóan az alázatossági formula nem utalhat feltétlenül a hitelvekhez való ragaszkodás bizonyítására – hiánya pedig nem feltétlenül a tartalmi, a tanításbéli bizonytalanságot feltételezi. Ugyanakkor nem tekinthetjük kizárólag „véletlennek” vagy az „irodalom alatti rétegek”, netán a tudat megnyilvánulásának sem a formula efféle használatát. Minden bizonnyal az a Tarnai-elgondolás helyes, miszerint „(...) a locusok rendszere pusztán segítség, ellenőrző mérce vagy éppen iskolai tananyag volt, és az orátorok a gyakorlatban nem feltétlenül a locusok rendszere szerint gondolkodtak; tudták viszont, hogy a beszéd megfelelő szerkezeti helyén milyen gondolatokat kell alkalmazniuk. (...) Inkább csak magukat ellenőrizhették azzal, amit a rétor-iskolában megtanultak, s a számba vett lehetőségek kánonba foglalása a szónoki gyakorlatok elbírálására adhatott még támpontot. A tapasztalt orátor gondolkodása absztrakt, formális locus és a konkrét eset közti területen, a használatban lévő argumentum területén mozgott. Innen érthető, hogy a locus azonosult a felhasználható, sablonná vált argumentummal, amit újabb és újabb átfogalmazásokkal lehetett és kellett életre kelteni. A locus tehát emlékeztetőül tételbe foglalható gondolatforma, ami kifejtésre szorul, és amit meghatározott céllal kell kidolgozni és alkalmazni. (...) A gondolatforma alaptulajdonsága az ismételhetőség. Irodalmi szempontból vagy – retorikai nyelven szólva – az elocutio köréből megítélve egyformán lehet hasonlat, metafora, motívum vagy allegória, de üres sablon mindaddig, amíg meghatározott céllal nem használják fel valamely összefüggésben.” „A példát megtalálni: ez volt a tudomány; leleményesen alkalmazni: ez volt az irodalom” – fogalmazott Lukácsy Sándor. A fenti megállapítások összhangban állnak a Kecskeméti Gábor által leírtakkal, aki a korabeli kézikönyvekről állapította meg, hogy azok „(...) megállapításai és ajánlásai sok esetben nem a tényleges gyakorlatot írják le, hanem toposzokat ismételnek, amelyek filozófiai, teológiai vagy morális pozíciók demonstrálása végett mondatnak ki, vagy azért, hogy az ezek valamelyike által előírt kommunikációs hagyományrendszerhez való csatlakozást kifejezzék.”<sup>22</sup> A fenti megállapításokból adódóan elképzelhető, hogy egyes hitszónokok az egyházuk tanítása iránti hűségüket, mások pedig írói technikájukat hangsúlyozták az alázatossági formulában. Ugyanakkor – természetesen – lehetséges az is, hogy e két szándék egyaránt érvényesült. A toposzok, a formulák „újraírhatósága”, ismételhetősége mindenképpen könnyítette a compilálást, s ezáltal az intertextualitás kialakulását is.

A 16–18. századi katolikus prédikációskötetek előszavai közül talán Stankovácsi Leopoldé foglalja össze legteljesebben az alázatossági formula korabeli jellegzetességeit. A „Szent Ferentz szorosabb rendén lévő” hitszónok mondataiban egyaránt feltűnik a „szerénykedés”, a megírás módjára való utalás, az eredetiség kérdése, a tanítás egyház-hűségének igénye és a közreadás célja is: „A’ mi a’ dolognak mivoltát illeti, semmi új-

<sup>22</sup> KECSKEMÉTI GÁBOR, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ITK, 1995, 561.

sággal nem szolgálók, melyet már ez előtt sok buzgó lelki tanítók ki nem prédikáltak volna: sőt magam is azoknak könyvekből szedtem össze munkámat; csak a' beszédek egybeállítására az én dolgom; melyben azt sem szégyenlem megvallani, hogy a' hol feltett céloimhoz illett, szóról szóra is sokat kiirtam, főképpen amaz örök emlékezőre méltó Pázmány Péter Kárdinalisnak, jeles prédikációiból, mert nem akartam megváltoztatni vagy az ő szép magyarságát, vagy bölcs argumentumit. Nem is félek, hogy ezért lopással vádoltassam: mert nem lopjuk azt, a' mit örökségül vettünk a' mi régi atyáinktól. Azért sem akartam járatlan utat vesztvén, másokat is tévelygésbe vinnék; hanem mindenütt a' szent atyáknak, közönséges conciliomoknak, és írásmagyarázó katolikus doctoroknak csapásán jární igyekeztem."<sup>23</sup>

Az intertextualitás jelenlétére, azon belül is a szövegátvétel további lehetőségére utaló mondatok is bőséggel találhatók a prédikációskötetek előszavaiban. Egyed Joákim azt javasolta előszavában az ő beszédei nyomán prédikálni szándékozó hitszónokoknak, hogy „(...) a' Hallgatóságához alkalmaztatván magokat hosszas beszédből azokat választák a' mellyek őket inkább mozdítják. Vagy ha tetszik vegyék fel a Beszédnek egyszer az egy részét, a' másikat pedig, vagy harmadikát máskorra hagyhatják.”<sup>24</sup> Pázmány Péter pedig így fogalmazott: „A prédikátorok eleibe pedig minden keresztyéni jóságokról, minden gonosz vétkekről, minden rendek és állapotok kötelességéről, annyi tanításokat és intéseket adtam, hogy ha amit egy helyen mondtam, azt okosan más vasárnap előhozzák, sok új prédikációt csinálhatnak.”<sup>25</sup>

Ezek a mondatok is arra a gyakorlatra utalnak, amelyet Kecskeméti Gábor a protestáns prédikátorok képzése kapcsán említett: a leendő hitszónokok tanáraik útmutatására és segítségével inkább a gyakorlatban, már meglévő beszédek olvasásával-hallgatásával sajátították el a prédikálás tudományát, mintsem teoretikus művekből.<sup>26</sup> Ebből adódóan „a különböző műveltségű, felkészültségű lelkészek (...) között lényegében csupán a forrásul szolgáló prédikációk megválasztása volt a különbség, magának a fenti módszernek alkalmazása minden rétegnél elterjedt volt. Az egyetemet járt papi réteg gyakran külföldi prédikációkat használt fel ugyanolyan módon, mint szerényebben készült kollégáik hazai pályatársak szónoklatait.”<sup>27</sup> A kompiláció közismert, közhasználatú volta a fenti példák nyomán aligha szorul magyarázatra. A kiragadott idézetek azt is bizonyítják, hogy a kompilációt nemcsak azért tekinthetjük kanonikus eljárásnak, mert részben az egyházi tanítás sérthetlensége s a korabeli ízlés, az „irodalmi kánon” is hozzájárult

<sup>23</sup> STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikációk*, Győr, 1789 (A keresztyén olvasóhoz címzett előszóbból).

<sup>24</sup> EGYED Joákim, *Ünnep-napi prédikációk*, Vác, 1798 (A keresztyén olvasóhoz címzett előszóbból).

<sup>25</sup> PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk*, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1903 (P. P. Összes Munkái), VI.

<sup>26</sup> KECSKEMÉTI Gábor, *Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban = A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9-14.)*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, Bp.-Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság-Scriptum Rt., 1998, II, 743-753.

<sup>27</sup> *Uo.*, 745.

kialakulásához, hanem azért is, mert gyakori alkalmazása valóban zsinórmértékké vált a gyakorlatban.

A kompilált prédikációk megszerkesztésében nagy szerepük lehetett a betűrendes és/vagy tematikus, önálló – például Temesvári Pelbárt Petrus Lombardus nyomán írt alfabétikus teológiai enciklopédiája, a *Rosarium* – vagy kötethez kapcsolódó tárgymutatóknak is. Ezek mindenképpen megkönnyítették a compilátor munkáját, hiszen nemcsak a műben való tájékozódást segítették (ennek kapcsán például azt, hogy milyen alkalommal, hányféle módon alkalmazható egy-egy metafora), hanem gyorsították is a szövegek összeállításának fáradtságos munkáját.<sup>28</sup> Az effajta művek elterjedtségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy prédikálási útmutatókban is azokat a könyveket ajánlják a prédikátorok számára, amelyeknek indexe alapján megállapítható használhatóságuk.<sup>29</sup>

A prédikációírást, a compilálás alapját a tárgymutatókhoz hasonlóan határozhatta meg a perikóparend, a tüpikon is: hiszen a prédikációírást gyakorlata szempontjából bizonyos rendszerbe foglalt bibliai, tehát mindenképpen hiteles szövegrészeket kínált az elmondandó beszédek alapjául. Meghatározhatta a prédikáció témáját – hiszen annak valamilyen kapcsolódnia kellett a kijelölt evangéliumi részhez –, bár kétségtelenül tág teret engedett a témaválasztásnak. A nyomtatott prédikációskötetek – többnyire – az egyházi évhez és annak perikóparendjéhez alkalmazkodtak, ebből adódóan alapvető tájékoztatást adtak a minden egyéb mutatót nélkülöző prédikációskötethez. Összefoglalóan leginkább úgy fogalmazhatunk, hogy a tárgymutató, a perikóparend tartalmi segítséget nyújtott a prédikációk compilálásához. Vízkeresztkor például a prédikátornak egyaránt lehetősége volt átolvasni elődeinek erre az alkalomra írt beszédeit a perikóparend nyomán felépített gyűjteményekből, vagy a tárgymutatók segítségével kikeresni például a borról írt megállapításokat. (Mai példákkal élve a tárgymutatókat az automatikus osztályozással és a szöveg alapú kereséseket célzó információs rendszerekkel, míg a perikóparendet tárgyszavas osztályozással és a linkgyűjteményekkel rokoníthatnánk.) A kétféle megközelítési mód alkalmazása nem zárta ki egymást, egy prédikáción belül is keveredhetett.

A perikóparendnek s az azt felhasználó tartalmi alapú compilációnak abban az esetben lehetett kiemelt és meghatározó szerepe a prédikáció egészében, ha a beszéd alapvetően nem az adott bibliai rész szövegét, hanem a tartalmát „használta”, elemezte, értelmezte. Azaz nem a vonatkozó perikópa egy-egy mondatából kiindulva beszélt a prédikátor, hanem a történetet egészében, tartalmi szempontok alapján magyarázta. Arra azonban az esetek többségében nem volt előírás, hogy a hitszónok mikor melyik módszert alkalmazza. Bizonyos megkötésekkel kivételt jelent ez alól a nagypénteki szertartás, amikor mindenképpen el kellett – s el kell ma is – hangoznia a passiónak. Ebből következhetne az is,

<sup>28</sup> BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A kérdés megoldatlansága = Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, TAMÁS Attila, Debrecen, 1994, 102.

<sup>29</sup> SZELESTEI N. László, *Laskai Osvát prédikációja magyarul a 17. század végétől*, elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Reneszánsz és Barokk Kutatócsoportja és a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke által szervezett konferencián Debrecenben, 2002 májusában.

hogy a hitszónok ilyenkor mindenképpen a szenvedéstörténetet fogalmazza meg beszédében. Ám ez esetben a liturgia lehetőséget biztosít arra, hogy a passiót egyszerűen szó szerint felolvassák János evangéliumából, esetleg ugyanezen bibliai rész nyomán elénekeljék, eljátsszák. Ebből adódóan a nagypénteki prédikációk ki is maradhattak az egyes beszédgyűjteményekből: ilyen esetekben a kötet szerzője a prédikáció hagyományos keretein kívüli elmondást – az evangélium felolvasását, éneklést, színjátékot – szorgalmazhatta. Természetesen akadnak olyan nagypénteki beszédek is, amelyek egy-egy szövegrészt emelnek ki, azaz – a fenti értelemben – szövegközpontúak, formai szempontok alapján kialakítottak. Ezek a prédikációk a kötelezően elhangzó passiót egészítették ki. A nagypénteki prédikációk második csoportjába pedig azon beszédek tartoznak, amelyek mellett nem hangozhatott el a passió más formában: ezek teljes egészében feldolgozzák a szenvedéstörténetet.

E prédikációk tartalma meglehetősen kötött volt, mivel az események adottak, nem felcserélhetőek, formai szempontból pedig mindenképpen rendkívüli terjedelmet igényeltek. Részint azért, mert a passió történéseinek elbeszélése eleve jelentős terjedelmet kíván, részint pedig azért, mert e hosszú és eseménydús elbeszélések természetesen kiegészültek a hitszónokok szóhasználatából – például metaforáiból, allegóriáiból – és egyéni kommentárjaiból adódó szövegrészekkel. A passió-prédikációkkal – különösen a kompilált módon szerkesztettekkel – igen szoros rokonságot mutatnak az evangéliumharmóniák, amelyek a négy evangéliumban foglalt események, valamint Jézus szavai, mondásai, a logionok folyamatos időrendi elrendezését, illetve előadását jelentik.<sup>30</sup> Ezek műfaja elsősorban abban különbözik a szinopszisétól, hogy míg utóbbi az evangéliumokat egymással párhuzamosan – leírt változatban hasábos szerkesztésben – állítja egymás mellé, addig az előbbi az evangéliumokat összefüggő egységes elbeszéléssé alakítja – kompilációs technikával. Ezért az evangéliumharmónia kizárólag az evangéliumok szavaiból áll, de ettől eltekintve gyakorlatilag megegyezik a Jézus életét bemutató elbeszélő kegyességi olvasmányokkal.<sup>31</sup>

Az intertextualitás megkívánja és feltételezi a befogadó nagymértékű aktivitását. Ezzel az igénnyel lép fel a prédikáció is. Kosztolányi Sándor így írt: „Abban sem vettemm igyekezetemet, hogy ki-kerestetett cifraságú Magyarországgal írnék, a' melly inkább tsiklándoztattya a füleket, mint a' jóra fel-gerjeszti az elméket.”<sup>32</sup> Alexovits Vazul pedig így fogalmazott: „Hosszszabbak Prédikázióim; mert hivatalom szerint azon igyekeztem, hogy nem tsak az Okosságot meg-győzzem; hanem az akaratot is fel-indítsam.”<sup>33</sup>

<sup>30</sup> *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 1997, III, 434.

<sup>31</sup> Uo.

<sup>32</sup> KOSZTOLÁNYI Sándor, *A keresztény olvasókhöz* = K. S., *Egész esztendő-béli vasárnapokra intézetett szent beszédek*, Pozsony–Pest, Landerer, 1794.

<sup>33</sup> ALEXOVITS, *i. m.*

Ebből adódóan nem meglepő, ha a hallgatóság megindítására különféle eszközöket használ a prédikátor. Ezek közül intertextuális jellegű például a prédikációba „ékelt” imádság, elmélkedés, énekszöveg, esetleg más kegyességi mű vagy drámarészlet.<sup>34</sup>

Az eddigi elméleti jellegű megközelítést a gyakorlatban igazolja Kelemen Didák minorita hitszónok *Búzafejek* című, 1729-ben megjelent prédikációskötetének vizsgálata. A szerzőről joggal jegyezte meg Tasi Réka, hogy vele „az irodalomtörténet talán kevésbé bánt mostohán,<sup>35</sup> mint kortársaival.”<sup>36</sup> Különösen boldoggá avatásának törekvése indokolta ezt, s bár a minorita hitszónok szentségének kanonizációja nem történt meg, Kelemen Didák neve a köztudatba került.<sup>37</sup> *Búzafejek* című kötetének előszavában így fogalmazott: „A’ Felsőges Mindenható Ur Isten, véghetetlen Irgalmasságából annyira gondot viselt mindenkor a’ szegényekre és szükölködőkre, hogy több kegyes Atyai áldási között, az Aratok után el hullott, ’s meg maradt Buza fejeket is azoknak táplálására rendelte (...). Gondot viselt több szükölködő szolgája között reám-is igyefogyott szegényre azon véghetetlen Irgalmasságú Felsőg, midőn szent szolgáltyában hiven el járó és szorgalmatosan Arató munkási után: az az: az Anyaszentegyházban hiven tanító Sz. Atyák, és az ő Parancsolatit és törvényt szorgalmatosan hirdető Praedikátorok után számomra-is annyi Buza fejeket hagyott, hogy azokkal nem csak magam fogyatkozásának eleget tehették, hanem más nálam inkább szükölködőknek is nyujthatnék segedelmet.”<sup>38</sup>

A keresztény olvasóhoz írt előljáró beszédben előfordulnak az alázatossági formula-ként és a kompilációra, ezáltal az intertextualitásra utaló mondatokként – vagy mindkettőként – egyaránt értelmezhető részek. A szerző utal forrásaira is – igaz, a lehető legkevésbé konkrét formában. Ezekből adódóan a további vizsgálódás elsődleges feltétele – konkrét, név szerinti utalás hiányában – annak igazolása, hogy valóban kompilált-e a szöveg.

Erre irányuló filológiai kutatásokat először Ocskay György végzett 1982-ben.<sup>39</sup> Megállapítása szerint Kelemen Didák a prédikációskötet írásakor igen sok Pázmány-szöveget használt fel, ezek átvételekor pedig a kihagyás, a tömörítés, a bővítés eszköze mellett átfogalmazásokkal, átdolgozásokkal is élt. Kutatása azért volt különösen jelentős, mert a szakirodalom addig minden értelemben egységes egésként elemezte, értelmezte a kötetet,<sup>40</sup> illetve közvetett forrásokat említett.<sup>41</sup> A szövegtörzs kompilált részeinek és forrásainak listáját a későbbiekben Hargitai Andrea bővítette,<sup>42</sup> figyelembe véve és kiegészítve

<sup>34</sup> TASI Réka, *A popularitás egyik változata a barokk prózában: Kelemen Didák prédikációinak dramaturgikus jegyei*, It, 2002, 188–205.

<sup>35</sup> STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, Bp., Akadémiai, 1972, 535.

<sup>36</sup> TASI, i. m., 188.

<sup>37</sup> RÁKOS Balázs Raymund, *Ugye, atyafiak? Isten szolgája P. Kelemen Didák O. F. M. Conv. élete (1683–1744)*, Róma, 1975.

<sup>38</sup> KELEMEN Didák, *Elöl járó beszéd a keresztény olvasóhoz = K. D., Buza-fejek*, Kassa, 1729.

<sup>39</sup> OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, ItK, 1982, 442–448.

<sup>40</sup> TIMÁR Kálmán, *Kelemen Didák mint nyelvújító*, MNy, 1930, 126–127.

<sup>41</sup> LUKÁCSY Sándor, *Kelemen Didák nagypénteki prédikációja*, Vigilia, 1996, 285.

<sup>42</sup> HARGITAI Andrea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi*, ItK, 2001, 638–656.

szítve a nem szó szerint, de szerinte Pázmánytól átvett részek Ocskay György vázolta tipológiáját, rendszerét. Írásában főként ez utóbbiakra hívta fel a figyelmet, feltételezve, hogy a forrásszövegek módosítása a hallgatóságához való alkalmazkodás jeleként (is) értelmezhető.

Dolgozatomban filológiai – a prédikációk vizsgálata szempontjából „gyakorlati” – vonatkozásban azt vizsgálom, elképzelhető-e, hogy Kelemen Didák nem átfogalmazta, sűrítette, tömörítette, magyarázta, toldotta, érvek cseréjét, szócserét, behelyettesítést, ötletkompilációt, egyszerűsítést, variációt és kihagyást alkalmazva változatta az egyes szövegrészeket, hanem Pázmányon kívül más forrásokat is használt. Ezt a feltevést első-sorban az indokolta, hogy ha kifejezetten nagypénteki prédikációkban – a mondott okokból – nem bővelkedünk is, annál nagyobb a kegyességi irodalom hasonló vonatkozású anyaga. Ha tehát Pázmány fogalmazását nehézkesnek vagy a hallgatóságához nem alkalmazhatónak ítélte a kompilátor, számos egyéb lehetősége nyílt a szó szerinti forrás-használatra. A szövegmódosítás és az egyéb források használatának gyakorlatát pedig kevéssé valószínűsítik a liturgiai követelmények és a perikóparend, hiszen ezek ismerete – különösen a passió-beszédek esetében – megfelelő támpontot adhat a prédikátornak saját fogalmazású részek alkalmazására.

Feltevésemet a prédikációskötet újabb forrásainak megtalálása igazolta. Ezek közül legjelentősebb egy 1712-ben magyarra fordított kegyességi mű,<sup>43</sup> az úgynevezett *Makula nélkül való tükör*,<sup>44</sup> a *Búzafejek Nagypéntekre való második prédikációjának*<sup>45</sup> legfőbb forrása: a két szövegben szó szerinti egyezések találhatók. A legtöbb esetben olyan helyen fordulnak elő ezek az átvételek, amelyeken a korábbi elemzések nem jeleztek forrást, ám huszonegy olyan szövegrészt találtam, amelyet Hargitai Andrea Pázmánynak tulajdonított, de az ő műveit tekintve csupán tartalmi vonatkozású, míg a *Makula nélkül való tükör* esetében szó szerinti egyezés mutatható ki, amint ezt az alábbi példa is igazolja.

| Pázmány   | Kelemen  | Makula nélkül való tükör  |
|---|--|---|
| „(...) mikor megértette volna Pilátos, hogy Christus Galiléa-béli: mivel Heródes, Galiléa-nak fejedelme, akkor Jerusalem-ben vala, ő-hozzá küldé Jesust. Kit nagy örömmel látá Heródes, remélvén, hogy csudát tészzen-előtte: és kezdé sok dolgokrúl kérdezkedni. Noha Pilátos-nak és Caifás-nak, | „Midön Pilátus meg-értette volna, hogy Galilaea Héródes birodalma alatt volna, meg örüle rajta, és monda a' Zsidóknak: Mivel ezen vádoltatott ember Héródes birodalma alól való mennyetek hozzá, 's panaszotokat mondgyátok meg néki: Héródes nem volt az, a' ki az ártatlan Gyermekeket | „Midön Pilátus meg-értette volna, hogy Galilea Heródes birodalma alatt volna, meg-örüle rajta, és mondá a' Sidóknak: Mivel ezen vádoltatott ember Heródes birodalma alól való, mennyetek hozzá, és panaszotokat mondgyátok meg-néki. (...) Heródes nem volt az, a' ki az ártatlan gyerme- |

<sup>43</sup> VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükör*, MKsz, 1967, 250–253.

<sup>44</sup> *Makula nélkül való tükör: Melly az üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent Szüleinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé...*, ford. UJFALUSI Judith, Nagyszombat, 1712.

<sup>45</sup> A prédikáció betűhív átirata a források helyének pontos jelölésével megjelenés alatt: MACZAK Ibolya, *Kelemen Didák második nagypénteki prédikációja = Tudományos diákköri dolgozatok*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKÉ, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely: Opuscula Litteraria, 1).

megfelele Christus némely kérdésekre; de, mivel Heródes a pusztában kiáltott szótat megölette vala, csak egy szózatját sem érdemle-tölte.”<sup>46</sup>

meg ölette; hanem annak Fia, és magárúl sokat állított, 's házasság törésben élt, keresztelő Sz. Jánost meg ölette, és titkon Urunk Jésus halálára igyekezett.”<sup>47</sup>

keket meg-ölette; hanem annak fia vólt, és magárút sokat állított, és házasság-törésben élt, Keresztelő Sz. Jánost meg-ölette, és titkon Urunk Jésus halálára igyekezett.”<sup>48</sup>

A fenti részlet tehát bizonyosan átvétel a *Makula nélkül való tükörből*, annál is inkább, mivel az idézetet megelőző és az azt követő mondat is ugyanebből a műből származik. A többi húsz hasonló esettel együtt ez elégséges indoknak látszik ahhoz, hogy módosíthassuk azt az elképzelést, miszerint Kelemen Didák prédikációskötetében kétséget kizáróan elkülönülnek sűrített, tömörített, magyarázatot, betoldást, érvek cseréjét, szócserét, behelyettesítést, ötletkompilációt, egyszerűsítést, variációt és kihagyást tartalmazó részek. Az említett szövegalkotási módok nemlétét azonban csak akkor lehetne bizonyítani, ha a prédikációskötet teljes szövegkorpuszának szó szerinti forrásait megtalálnánk. Elviekben tehát alkalmazható ez a felosztás, ám a gyakorlatban nem vonható le belőle reális következtetés, hiszen az előbbieket nyomán bármikor újabb, hasonló források bukkanhatnak fel. Ebből adódóan a vizsgált szövegkorpusznak azon részeit, amelyeknek szó szerinti forrásai még nem találhatók, a megadott szempontok szerint nem feltétlenül szükséges tipizálni, célszerűbbnek tűnik csak azon szövegrészeket biztos forrásként értelmezni, ahol döntő többségében szó szerinti egyezés tapasztalható.

Hargitai Andrea írása mindenképpen ráirányítja a figyelmet Kelemen Didák szövegalkotói módszerének igen jelentős vonására, amelyet leginkább szövegválogatásnak nevezhetnénk, s amely a gyakorlatban a szövegkihagyásban nyilvánul meg. Az átvételnek nem hagynak kétséget afelől, hogy Kelemen Didák szűkítette a forrásokat, s elképzelhetővé tesz az esetleges bővítést is. A fent idézett szövegrészek között is akad olyan, amelyik eredetijéből részeket hagyott el a kompilátor: „Mivel ezen vádoltatott ember Heródes birodalma alól való, mennyetek hozzá, és panasztokat mondgyátok meg-néki. (...) Heródes nem vólt az, a' ki az ártatlan gyermekeket meg-ölette”. A kipontozott rész helyén a *Makula nélkül való tükörben* két mondat olvasható. Ebben az értelemben tehát mindenképpen beszélhetünk kihagyásról, de semmiképpen sem oszthatjuk Hargitai Andrea azon véleményét, miszerint kihagyásnál a terjedelem határa nem éri el az egy mondatnál nagyobb szöveget.

A *Büzafejek* című prédikációskötet szó szerint felhasznált forrása Lépes Bálint híres *Tükrei* közül az ítéletről szóló részben<sup>49</sup> található szövegkorpusz is, amely az utolsó ítélet jeleiről szól. A Kelemen Didák által ádvent első vasárnapjára írt beszédben felhasznált szövegrész megerősíti Bitskey István állítását, aki Bán Imre nézeteivel szemben<sup>50</sup> Páz-

<sup>46</sup> PÁZMÁNY, i. m., 643.

<sup>47</sup> KELEMEN, i. m., 304.

<sup>48</sup> *Makula nélkül való tükör*, 350.

<sup>49</sup> LÉPES Bálint, *Az ítéletről* = L. B., *Az halandó és ítéletre menendő tellyes emberi nemzetnek Fényes Tüköre*, Prága, 1616.

<sup>50</sup> BÁN Imre, *A magyar barokk próza változatai*, It, 1971, 190.

mányról és Lépesről szólva megállapította, hogy „(...) ha közvetlenül nem mutatkozik is meg barokk prózánk e két kezdeményező egyéniségének hatása, azért a kései barokk idején több jele van annak, hogy újból feléjük fordult a fgyelem, s műveik hatottak.”<sup>51</sup> Ezt igazolja az alábbi idézetpár is:

### Lépes

„I Az tenger, negyven ölnyire emelkedik az hegicknek magassaga föliben, es mint egy vastagon allo kö fal leszen, minden folyo vizek az szerent cselekszenek. II Nap annyira el apad, es az ö öliben száll, hogy aleg fog meg láczani. (...) III Napon minden tengeri oktalan állatok, egyben gyűlnek, es az éghre föl ordétanak, nagy banattiokban, szanakodvan az bünösökön. IV Nap a' tenger es minden vizek eghni főgnak, az bünösök gyalazattokra, kik egetnek, az ö testi kivansagokban. V Napon, az füvek es fak verrel verettékeznek, az mint meg iövendölt volt a' Sibilla *Judii signum, tellus sudore madescet*. Isaiasis. *Inebriabitur terra sanguine*. VI Napon, oly nagy es közönseges föld indulas leszen, hogy minden kezi épöletek el romlanak miatta, nem kivanvan tovab szenvedni az bünösöket.”<sup>52</sup>

### Kelemen

„(...) első nap a' tenger negyven ölnyire emelkedik a' hegyeknek magossága felibe, és mind egy vastagon álló kö fal leszen, minden folyó vizek a' szerént cselekszenek, ket nap annyira el apad és bésszáll az ö ölibe, hogy csak alig látzik meg. Harmad nap, minden tengeri oktalan állatok egybe gyűlnek, és az égre fel ordítanak szánakodván a' bünösökön. Negyed nap a' tenger, és minden vizek égnek a' bünösöknek gyalázattyokra, kik égtenek a' testi kívánságokban. Ötöd nap, a' füvek, és fák vérrel verétkéznak, a' mint meg jövendölté vólt a' *Sybilla*. *Judicii signum tellus sudore madescet*. Isaias-is: *Inebriabitur terra sanguine*. *Isa. 30.7*. (...) Hatod nap, oly nagy és közönséges föld indulás leszen, hogy minden kézi épöletek romlanak miatta, nem kívánván tovább szenvedni a' bünösöket.”<sup>53</sup>

A második nagypénteki prédikáció – s ezáltal a *Búzafejek*-gyűjtemény – harmadik forrása az ír származású jezsuita, Guilielmus Stanyhurstus *Dei immortalis (...) historia* című műve.<sup>54</sup> Az alább közölt részletek hivatkozás és elrendezés tekintetében megegyeznek. Nem mellékes az a tény, hogy abban az időben, mikor Ozolyi Flórián ferences szerzetes, teológiai tanár a Stanyhurstus-mű első magyar fordítását<sup>55</sup> készítette Nagyszombatban,

<sup>51</sup> BITSKEY István, *Lépes Bálint és az olasz „seicento” stílus = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 342.

<sup>52</sup> LÉPES, *i. m.*, 60.

<sup>53</sup> KELEMEN, *i. m.*, 4.

<sup>54</sup> Guilielmus STANYHURSTUS, *Dei immortalis in Corpore mortali patientis historia*, Antverpiae, 1660.

<sup>55</sup> Guilielmus STANYHURSTUS, *A' halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek Szentséges Historiája...*, Nagyszombat, 1731, 288–289.

Kelemen Didák – rendi megbízatásból – ugyancsak a városban tartózkodott.<sup>56</sup> Ebben az esetben talán latin forrást használt Kelemen Didák.

### Stanyhurstus

„Ha a' templomban, midön az Isteni szolgálator jelen vagyok, meghajtom két térdeimet, ha öszve-foglalom kezeimet (...) *Mit mondanak az emberek?* Hogy ha a' friss lakodalomban, midön némellyek mások hírét s-nevét rágalmazzák, keserves gyalázatokkal bé-kormollyák, azok rágalmazásinak nem engedek, hanem halgattással, vagy komor hunyoritással azoknak csácsogó vásottságát kárhoztatom. (...) Miért te, a' ki annyiszor mondod: Ezt ha cselekszem, vagy elhagyom, mit mondanak az emberek? Miért nem mondod? ha ezt cselekszem, a' mit nem szabad cselekedni, mit mondanak a' mennyeiek? (...) Mit az Angyalok Királynéja? Mit a' Kristus? Mit az Isten? Mit a' földön minden Igazak, és mennyben minden boldogok? Mit mondanak akkor, a' mikor haláloznak utolsó óráján veritékezel, midön a' végső szorongatásokban fekszesz, midön minden emberektől el-hagyattatván, senki sem lehet a' te segítettöd, hanem csak egyedül az ISTEN? A' kit meg-útáltál?”<sup>57</sup>

### Kelemen

„(...) ha Templomban Isteni szolgálator jelen lévén térdeimre állok, kezemet egybe fogom, másokkal haszontalan trécsélést, nevetést nem inditok. (...) ha *Mit mondanak az emberek?* mikor vendégségekben, (...) másokat gyaláznak, hírekben, nevekben mocskolnak, ha én ezen nem örvendek, én-is a' szót nem szaporitom, (...) hanem inkább meg-feddem a' rágalmazót? (...) vallyon miért te, a' ki ezt annyiszor hányod veted elmédben, hogy ha ezt cselekeszem, vagy nem cselekeszem? (...) Miért nem mondod? hogy ha ezt cselekszem, a' kit nem kellene cselekednem végbe nem viszem? Mit mondanak a' Mennyeiek? (...) mit mond az Angyalok Királynéja? mit mond a' Kristus? mit mond az Isten? mit a' Földön az igazak? az Egekben a' boldogult lelkék? (...) mikor utolsó szükségedben lésszesz? mikor mindenektől el-hagyattatol? senki nem segilthet; hanem csak az egyedül, a' kit az emberek tekintetiért megvetettél, az egy élő Isten!”<sup>58</sup>

A *Búzafejek* című prédikációskötet forrásairól összességében elmondható, hogy a prédikációskötet igen jelentős hányadát teszik ki a belőlük átvett részek. Ebből következően alkalmazhatók rá az intertextualitás ismérvei is. Megállapítható az is, hogy a gyűjtemény címe és előszavának kalászszedésre vonatkozó képe szó szerinti forráshasználatra utal, ám pontos adatot nem nevez meg, és más módon – például idézőjelek alkalmazásával – sem utal közvetlen átvételre. Ugyanakkor figyelembe veendő szempontként felmerül, hogy a katolikus prédikációk kompilációja „kanonikus”, ajánlott eljárás volt a gyűjtemény megírása idején. Az alkotói módszer tehát nem nevezhető egyértelműen sem idé-

<sup>56</sup> BARSÍ János, *A minoriták megtelepedése Miskolcon*, Levéltári Szemle, 1995/3, 17–36.

<sup>57</sup> STANYHURSTUS, *i. m.*, 311–312.

<sup>58</sup> KELEMEN, *i. m.*, 331–332.

zetnek, sem plágiumnak, noha mindkettővel mutat rokon vonást. Leginkább ezek átmenetének tekinthető.

A négy forrásmű felhasználása néhány további következtetést enged meg a kompiláció technikájának alkalmazásáról. Alapvetően kétféle eljárás figyelhető meg benne: ez esetben is leginkább a tartalmi és a formai jelzőkkel láthatjuk el a kétféle szerkesztési módot. Az előbbire jellemző, hogy nagyobb terjedelmű, a forrásszövegben is összefüggő korpuszt alkot, ebből adódóan feltehetően tartalmi szempontokat érvényesít. Ilyen például az idézett, Lépes Bálinttól átvett szövegrész Kelemen Didák ádventi első beszédben. Leginkább formai orientáltságúnak tekinthető az a szerkesztési mód, amelyet alkalmazva a kompilátor többé-kevésbé hasonló tartalmú szövegeket „olvaszt egyggyé”, a két korpuszból folyamatosan „váltogatva” a felhasznált forrásokat. Az alábbi példán a Pázmány-prédikáció és a *Makula nélkül való tükör* mondatai váltakoznak (az áttekinthetőség kedvéért dőlttel jelöltem a *Makula nélkül való tükör*ből származó részeket):

„(...) mert valaki mit tehetett szóval, cselekedettel, kiáltással, nevetéssel, mind el követték, mint valami farsangos Királykát, nagy sok neveltséges tréfákkal vissza küldé Pilátushoz. Midőn azért a' fejér ruhába kötözve vinnék, az ünnepre fel gyülekezett sokaság csudájára futott, az ajtok, ablakok, utcák emberekkel teli voltak, 's látván hogy a' Pilátus szolgálai minden gyalázattal illetnék Urunkot, ezek is minnyájon csúfolták, gyalázták, 's bolondnak kiáltották: Némellyek sárral, 's kövel hagyigálták: némellyek csúf ruháját húzták; midőn pedig valamely útca szegletéhez jutott, a' hol sok nép átván, minnyájon fen szóval kezdetek ötet nevetni, 's némellyek csúfságból süveget vetettek előtte, 's térdet hajtottak: ha valami tócsán, vagy sáron kellett menni, mingyárt közepére vitték, melly miatt köntösi, Sz. lábai, és a' csúf ruha igen meg sárosodott; ki tudná elő számlálni mennyi süvöltést, taszigálást szenvedett ebben a' bolond öltözetben az Isten Bölcsessége? minden irgalmasság nélkül nagy kegyetlenséggel fejét verték, halálos sebekkel sebesítettek; mert azt akarták, hogy ha Pilátus nem akarná halálra adni, úgy-is még azon a' napon meg-hallyon a' verés miatt, számtalan tréfákat, és mardosó játékokat szórtanak reá, egy szóval, úgy bántak véle, mint lattyuk, hogy bánnak a' bolondokkal: ki orrát pattogtatta, ki taszigálta, ki illetlen tréfákkal csúfolta. Oh Sz. Isten mennyire meg aláztad magadot! így kellett a' mi kevélységünket meg-rontani, a' mi balgatagságunkat észre hozni!”<sup>59</sup>

Ebből adódóan nem nehéz megállapítani, miért tűnhetnek variánsnak bizonyos szövegrészek: a mondatok hosszúsága megengedi, hogy egyik-másik tagmondatuk különböző forrásból származzék. Hasonló jelenséggel találkozhatunk tehát a prédikáció szövegének tagmondatai szintjén is, mint a beszéd tárgyának kiválasztása tekintetében. Érdekes szempontnak tűnik a kompilációs szerkesztés tartalmi elkülönítésének további vizsgálata: ha érvényesülhet a szöveg egészére vonatkozóan – a makroszerkezetben – és a tagmondatok szintjén – a mikroszerkezetben –, vajon érvényesülhet-e – s ha igen, milyen „egységben” – valamely „köztes méretben” is? A szakirodalom erre a kérdésre már megadta a választ: igen, lehetséges az effajta elkülönítés. Mégpedig a formulák szintjén. Lukácsy

<sup>59</sup> *Uo.*, 305.

Sándor két olyan formuláról is írt hosszabb értekezést, amely jól példázza e tartalmi-formai kettősséget, s emellett meg is található Kelemen Didák *Nagypéntekre való második prédikációjában*. Az első, a Craesus néma fiáról szóló rész a tartalmi kompiláció tipikus példája: „Craesus Lydiáj gazdag Király egy harczon meg győzettek, mikor az ellenség a' Király nyakához húzta vóna mezitelen kargyát, a' Craesus Fia, a' ki születésitül fogva néma vala, soha nem szóllott látván Attya veszedelmit a' nagy bánat, és félelem el-szagatá nyelve kötelét, és fel-kiálta, hogy ne báncsák, mert ez a' Király. Ha az Atyák veszedelme a' néma fiaokat meg-szóllaltattya: nem lehet hogy mi-is a' Kristus szenvedésit latván meg némüllyunk.”<sup>60</sup> Az antik eredetű történetet valószínűleg 1623-ban Vásárhelyi Gergely vetette papírra elsőként magyarul, majd őt követte – többek között – Káldi és Pázmány, majd az utóbbi szerzőtől Kelemen Didák szó szerint vette át.<sup>61</sup> A példa végig azonos volt, de alkalmazása, értelmezése változott: Vásárhelyi a szülők iránti tiszteletet, Káldi a kísértések elhárítását, míg Pázmány – s az ő nyomán Kelemen Didák is – a tanúságtételt példázta vele.

A másik ismert és a korábbi szakirodalom által említett formula a formai, „szövegszerű” átvételre ad mintát: „Hol vadtok ti öt ezer férfiak aszszony állatokon, és késdedek kívül, kiket öt kenyérrrel és két hallal meg-elégített? Hol vadtok ti-is négy ezer férfiak, kisdedeken, és Aszszony állatokon kívül, kiket hét kenyérrrel, és egynehány halacskával, úgy meg-elégített, hogy hét kosár eledel maradna meg? Ezek e' az hálaadások, mellyeket jó tévötöknek fizettek? hol vadtok ti sánták, siketek, némák, vakok, inaszakattak, poklosok, halottak, kiket meg-gyógyított, meg-tartott, gyámolított, fel-támasztott?” Az úgynevezett ubi sunt-formula valószínűleg bibliai, de mindenképpen antik eredetű.<sup>62</sup> Formai átvételről lévén szó, tartalmi magyarázat helyett célszerűbbnek tűnik példákkal érzékeltetni különféle variánsait. A Székelyudvarhelyi-kódexben olvasható első magyar nyelvű ubi sunt személyek katalógusát tartalmazza: „Mond meg énnéköm, holott vannak Ádám és Éva, holott Matusael, holott vannak mend az óriások, hol a hatalmas Alexander, hol vagy az erős Hector vitéz, hol vannak mend a császárok és a királyok, hol vannak mend az nagy pogán bölcsek és versszerző mestörök, holott vannak mend az orvosok?”<sup>63</sup> A Kelemen Didákéhoz igen hasonló – Szent Bernát írásai nyomán kialakult – formulát tartalmaz a Winkler-kódex: „Hol vannak, Jó Jézus, az embörök és az asszonyállatok, kiket az öt árpakenyérrrel megelégejtöttél vala? (...) hol vannak az apostalak, jó Jézus, kiknek tisztességöt adtál? Íme bizonynal immár tégödet mind elhattanak.”<sup>64</sup>

Joggal merülhet fel a kérdés, nem tekinthető-e forrásnak ez a kódex is Kelemen Didák *Nagypénteki második prédikációjának* esetében. Ezt a lehetőséget – eddig ismert szó szerinti egyezések híján – természetesen nem vethetjük el, de igen kevésbé valószínű. Annál is inkább, mivel ez a rész a Stanyhurstus-műben is megtalálható, s az ott található szöveg szerkezete nagyobb mértékben hasonlít a minorita hitszónok prédikációjára, mint

<sup>60</sup> Uo., 281–282.

<sup>61</sup> LUKÁCSY Sándor, *Egynehány toposzról* = L. S., *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor, 1994, 246–256.

<sup>62</sup> LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza*, IJK, 1989, 217–218.

<sup>63</sup> Uo., 222.

<sup>64</sup> Uo.

a Winkler-kódexé. A – részben fent említett – további Sanyhurstus-átvételek, valamint a prédikáció megírásának és a kegyességi mű fordításának körülményei inkább ez utóbbi forrást igazolják.

Összefoglalóan a kompilációról mint az intertextualitás sajátos technikájáról megállapíthatjuk, hogy esetében a tartalmi és a formai szempontú elkülönítés a témaválasztásban, a tartalomban és a szövegszervezésben egyaránt érvényesíthető. Az utóbbi vonatkozásban a szövegtörzs jelentős részében, egy-egy formulában vagy akár egy mondaton belül is érvényesülhet. A tartalmi–formai elkülönítés többnyire nem jelent kizárólagosságot (kivétel lehet például egy forrásként szolgáló prédikáció rövidített változatának közreadása), általában – amint Kelemen Didák nagypénteki prédikációjában is – a kompilátorok e két eljárást váltogatják. Kelemen Didák kompilációs gyakorlatáról konkrét adatunk nincs. Pázmány műveihez eddigi ismereteink szerint nem készült mutató, ez esetben legfeljebb a perikóparend által meghatározott tartalomjegyzékre hagyatkozhatott a minorita hitszónok. A további források esetében valószínűleg ugyancsak a tartalomjegyzék segítette munkáját. A kétfajta segédlet hasonlóságát jelzi a *Makula nélkül való tükör*, hiszen saját tartalomjegyzékét mutatótáblaként tünteti fel.

Dolgozatom a kompiláció során létrejött műfaji „keveredésre” is példát ad, amely az intertextualitás jellemző tulajdonsága. Keveredésről csak idézőjelben beszélhetünk, hiszen Kelemen Didák nagypénteki beszédét a kompilátor szándékainak s a kötet szerkezetének és szövegtörzsének megfelelően prédikációnak kell tekintenünk annak ellenére, hogy az intertextualitás korabeli gyakorlata több esetben műfaji határokat mosott egybe. A nagypénteki második prédikáció egyik forrása, a Sanyhurstus-mű előszavai is erre a jelenségre utalnak: „Meg jelent ez a' mennyei szarándok a' többi között illy képpen, midön az ő keserves kinszenvedésének historiája, a' keresztény hivek ismeretire elsöben ama nevezetes Lovaniumi Academia-béli halgatók előtt ki praedikáltatott, és azután ki-nyomtatott Deák nyelven. (...) Mivel hogy ez a' Kristus Urunk keserves kinszenvedésének historiája, az által, a' ki azt nyomtatásba bocsájtotta, elsöben böjti praedikációk gyanánt a' praedicállo székbul az Akademiaj templomban, a' ki-téteget oltári Szentség előtt praedikáltatott, azért midön valaki ezt olvassa, igen hasznossan és gyümölcsössen cselekszik, ha maga elméjében olyan képzést formál, mint ha ő is a' templomban, a ki téteget oltári Szentség előtt mind ezeket a praedicállo székbul hallaná.”<sup>65</sup> Tehát ugyanaz a szövegtörzs elhangzott prédikációként és kinyomtatott „regényszerű”, összefüggő, fejezetekből álló kegyességi műként. Ezzel szemben Kelemen Didák *Búzafejek* című művének részei kivétel nélkül a prédikáció körébe tartoznak. A minorita szerzetes ezt meg is fogalmazza előszavában, ezen kívül az egyes beszédek sem tartalmi, sem szerkezeti szempontból nem függnék össze, ám mindegyik mellett megtalálható a vonatkozó evangéliumi szakasz és az az alkalom, amelyre a beszéd íródott. A *Nagypéntekre való második prédikáció* szövege több ponton mutat rokonságot az iskoladrámákkal is. Annál inkább érthető ez, mivel e beszéd legfőbb forrásának, a *Ma-*

<sup>65</sup> STANYHURSTUS, *A kegyes olvasóhoz* = G. S., i. m.

*kula nélkül való tükörnek* az iskoladrámákra<sup>66</sup> és általában a népi vallásosságra<sup>67</sup> gyakorolt hatását a szakirodalom már korábban kimutatta, így nem szorul bővebb filológiai magyarázatra, miért tartalmazhat dramatikus jegyeket Kelemen Didák ezen beszéde. Kiemelendő viszont, hogy a műfajok fentebb vázolt keveredése, valamint az iskoladráma és a prédikáció által egyaránt feltételezett befogadói aktivitás igénye egyaránt intertextuális jellemző.

Összefoglalva a leírtakat, írásomban a kompilációról és az intertextualitásról leírt korábbi szakirodalmi megállapításokat egészítettem ki néhány adalékkal. Dolgozatom alapja az a megállapítás, hogy Kelemen Didák *Búzafejek* című prédikációskötete jelentős mértékben kompiláció. Ez az állítás nem újszerű, hiszen a szakirodalom már kijelentette és igazolta ezt. A korábbi állításokat – a beszédgyűjtemény jelentős mértékű kompilált-ságára vonatkozóan – eddig nem említett források bemutatásával kiegészítettem és megerősítettem. Az új szövegek bevonásával azonban módosítottam is néhány korábbi megállapítást – főként a szövegalkotói eljárások rendszerezése tekintetében. A filológiai megfigyelések nyomán a kompilációs technikák csoportosításának másfajta lehetőségeit igyekeztem feltárni.

A beszédgyűjtemény kompilált volta lehetővé teszi, hogy az intertextualitás sajátos megnyilvánulásaként tartsuk számon, s ezáltal meghatározzuk helyét a Gérard Genette által felállított, az intertextualitás formáit elkülönítő rendszerben. Kelemen Didák prédikációit – elsősorban második nagypénteki beszédét – vizsgálva igazolhatóvá vált, hogy a kompilált szövegek mint az intertextualitás sajátos esetei átmenetet jelentenek az irodalomelméleti értelemben vett idézet és a plágium között, így a jelöletlen vagy alig jelölt idézetek is egy plagizációs kánon részei.

<sup>66</sup> KILIAN István, *A minorita színjáték a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1992 (Irodalomtörténeti Füzetek, 129); SCHMIKLI Norbert, *Csíksomlyói Mária-síralmak elő- és utóélete = A Czuczor Gergely Bencés Gimnázium Évkönyve 1996–1997*, szerk. NÉMETH Lőrinc, Győr, 1998, 88–122.

<sup>67</sup> BALINT Sándor, *Ünnepi kalendárium: Karácsony, húsvét, pünkösd*, Bp., Mandala, 1998, 536.